

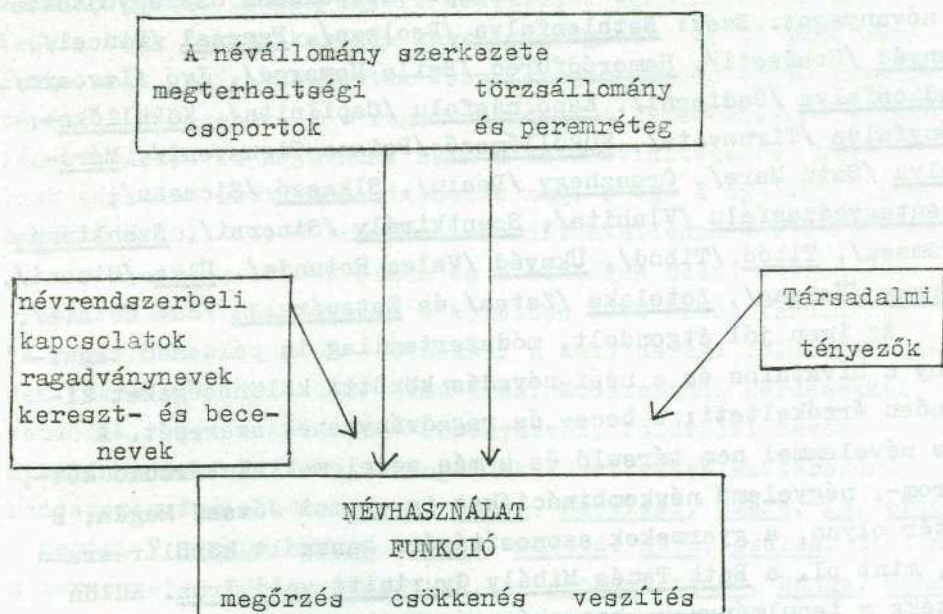
SZEMLE

Nyelvészeti tanulmányok 1980. Szerkesztette és az előszót írta
TEISZLER PÁL. Kriterion Könyvkiadó Bukarest /Nyomtatták Kolozs-
várott/, 1980. 175 lap

A kötet nyolc szerző hat cikkét tartalmazza. Balogh De-
zső és Teiszler Pál közösen adtak közlé "Mutatvány Marosvásár-
hely vidéke tájnyelvi atlaszából" /7--34/ címen értékes táj-
zóanyagot a Székelyföld és a Mezőség érintkezési területéről.
Gálffy Mózes "Tájszótípusok a marosmagyarói nyelvjárásban"
/35--50/ és Muradin László "Néhány növénynev erdélyi nyelv-
földrajza" /119--130/ című írások szolgálnak számunkra ér-
tékes anyagot a keleti magyar nyelvjáróterületekről.

Névtudományi szempontból három igen jó összefoglalót ol-
vashatunk négy szerző: két nyelvész, egy újságíró és egy
biológus tollából. A névtanosok körében a szerzők közül legis-
mertebb B. Gergely Piroska, aki "Szerkezeti, funkcionális és
társadalmi összefüggések a családnevek népi használatában"
/51--90/ címen ír öt kalotaszegi magyar település: Gyerőmonos-
tor /Manastireni/, Bánffyhunyd /Huedin/, Kispetri /Petrinzel/,
Nagykapus /Capusu Mare/ és Bács /Baciu/ családneveinek rendsze-
réről. E különböző nagyságú települések családnévanyaga:

Gyerőmonostoron 20, Bánffyahunyadon 207, Kispetriben 53, Nagykapuson 82, Bácsott 123 családnév-típus. Ezen családnevek jó része már a XV. századi személynév-összeírásainkban is előfordulnak: pl. Kovács, Kudor, Vince, Szabó, Varga, Barta, Nagy, Juhász, Máté, Székely, Horvát, Rác, Samarjai, Bede, Bot, Kis, Farkas, Ilosvai, Péterfi, Enyedi, Fazakas, Sebestyén, Szíggyártó /ill. Szíggyártó/, Ceglédi, Hunyadi, Telegdi, Hada, Csáki, Faragó, Győr, Pálfi, Kósa, Bíró, Farkas, Diószegi, Péntek, Jankó, Szilágyi, Török, Ábrahám, Balog, Fodor, Simonfi, Ady, Mezei, Ötvös, Veres, Kerekes, Nyilas, Ilyefalvi, Kenderes, Orbán, Szűcs, Tárkány, Csíki, Gyík, Boncz, Vass, Dombi, Fekete, Koncz, Gáncs, Kuti, Soó, Csoma, Dózsa, Kún, Árpás, Borsa, Csete, Győrfi, Kendi, Magyar, Magyari, Vér, Virág stb., s nem kevés belőlük az Árpád-kor magyar névadásában is szerepel. E családneveket viszont a fenti települések között nem mindenütt használják. Gyakoriságuk /évszázados megterheltségük vagy jelenlegi elszaporodásuk/ folytán egy-egy családnév el-elveszíti megkülönböztető funkcióját, helyébe a ragadványnév, ill. a becenév lép. Nem ritkán a családnév és a becenév együttesen szolgálja a népi közösségben a személy megjelölését. Társadalmi tényezők és a különböző fokú iskolázottság is kihat a névhasználatra. B. Gergely Piroska előbb településenként elemzi a népi névhasználati szokásokat, majd megfigyeléseit összegezi, és így szemlélteti a szabályozó tényezőket /79. lap/:

A tanulmányhoz csatolt táblázatok Gyerőmonostor, Bánffyhunyd, Kispetri, Nagykapus és Bács minden egyes hivatalosan lejegyzett magyar családnevét, ezek megterheltségét a hivatalos és a népi névhasználatban, a nevet viselő családok számát, a személyek számát pedig nemzedékek szerint feltüntetik. Több száz jelenleg is élő, illetőleg kihalóban levő kalotaszegi magyar családnevet elemez így B. Gergely Piroska.

A következő tanulmányt a Dolgozó Nő c. folyóirat belső munkatársa, Kovács Nemeréné József Magda írta. Újságíró tollából ritkán olvashatunk ilyen alapos, jól átgondolt nyelvészeti tanulmányt. Címe: „Havasalja mai családneveiről” /91--118/. Ha felütjük a Földrajzi nevek etimológiai szótárát, nem találjuk benne Havasalja nevét, pedig e területen 21 magyar falu, 5173 székely család /20266 lélek/ van ma is az egykori Udvarhely, ma Hargita megye Székelyudvarhely városától északra eső területén /e név nem tévesztendő össze a Havasalföld tájnévvel, amelyet jóval nagyobb, többségében román lakosságú terület megjelölésére használnak, s amelyet megtalálunk a FNESz.-ban/.

József Magda minden egyes havasalji településen összegyűjtötte a névanyagot. Ezek: Bethlenfalva /Beclean/, Fancsal /Fincel/, Fenyéd /Bradesti/, Homoródfürdő /Baile Homorod/, Ivó /Izvoare/, Kadicsfalva /Cadiseni/, Kápolnásfalva /Capilnita/, Küküllőke-
ményfalva /Tirnovita/, Küküllőmező /Poiana Tirmaveni/, Máré-
falva /Satu Mare/, Oroszhegy /Dealu/, Sikaszó /Sicasau/, Szentegyházfalva /Vlahita/, Szentkirály /Sincrai/, Szenttamás /Tamasu/, Tibód /Tibod/, Üknyéd /Valea Rotunda/, Ülke /Ulcani/, Varság /Varsag/, Zetelaka /Zetea/ és Zeteváralja /Sub Cetate/.

Az igen jól átgondolt, módszertanilag is példaadó tanulmány a hivatalos és a népi névadás közötti különbségeket kitűnően érzékelteti: a bece- és ragadványnevek szerepét. A más névelemmel nem társuló és a más névelemekkel társuló két-, három-, négyelemű névkombinációkat is elemzi József Magda, s kitér olyan, a gyermekek azonosítására használt körülírásra is, mint pl. a Both Tamás Mihály Gyurinit való Irma. Külön értéke a tanulmánynak, hogy két részletes térképet /melyen az egyes helységek, valamint az ezekben előforduló három leggyakoribb családnév van/ és táblázatot is közöl: 1. Havasalja családneveinek betűrendes falvankénti és családonkénti megterheltségük feltüntetésével 2. A népi névrendszerben funkcióval rendelkező családnevek összesítő táblázatát. A havasalji családnevek is jórészt az Árpád-kor névanyagáig visszavezethetők. Így pl. Ács, Balogh, Bartók, Beke, Bögözi, Csapó, Csehi, Fehér, Fekete, Földi, Gere, Halász, Szente, Szítás, Szóke, Teleki, Ábrahám, Bende, Benő, Egyed, Erdélyi, Györfi, Hadnagy, Hegyi, Köllő, Lakatos, Dakó, Kovács, Veres, Kiss, Gálfi, Magyari, Szabó, Kolozsi, Szócs, Simó, Bodó, Both, Nagy, Szász, Tófalvi, Kőszegi, Zsidó.

A cikkhez csatlakozó gazdag nemzetközi szakirodalom /magyar, román, német és francia munkák/ arról tanúskodnak, hogy a szerző szellemileg túllép szűkebb hazája határain, ismeri és használja a legfontosabb forrásmunkákat. Ez meg is látszik a dolgozaton, mely mindannyiunk számára módszertanilag is kö-

vetendő példa. Csupán egyért neheztelek egykori évtársamra: lehet, hogy "agyam kerekei lassan forognak", de jó húsz percembe telt, amíg kibogoztam József Magda minden egyes rövidítését: B = becenév, R = ragadványnév K = keresztnév Cs = családnév. Azért is ügyelnünk kell a betűrövidítésekre, mert ezek egyetlen szótárban sincsenek meg, s így a nyelvünk iránt érdeklődő külföldiek számára lefordíthatatlanná válik munkánk.

A nyelvész Péntek János és a biológus Szabó Attila /korábban Szabó T. E. Attila/ e kötetben lévő közös tanulmánya "A régi növényvilág és változásai a kalotaszegi földrajzi nevek tükrében" /131--172/ című írás. Módszertani kérdésekkel kezdődik, majd a Növényzet-növénynevek, földrajzi nevek, általános növényföldrajzi fogalmak következnek szótárszerű rendszerbe foglaltan: berek, bokor, cseplesz, csere, fa, erdő, ? garda, ? gyakor, kerek, liget, malató, sűrű, szálas. Ezután a természetes növénytakaró: pl. az áfonya, fenyő, hanga, mohos, a lombhullató erdők: az akác, alma/fa/, berkenye, bükk, cseresznye, cser, éger, fűz, gyertyán, gyökér, haraszt, hárs, jávor, jegenye, kóris ~ kőrös, körte, levél, lomb, makk, muzsaly, nyár, nyír, száldob, szil, tölgy, vadkörte, zsugrász címszavak alatt található. Minden egyes névnél megtaláljuk a fafajta pontos azonosítását. Az erdőirtással, ennek növényzetével, a bokrokkal és erdei maradvány-növényekkel, a gyepvel, gyepgazdálkodással, a nedves rétekekkel és vízi növényekkel, valamint a gyomnövényekkel a fentiekhez hasonlóan szótárszerűen külön-külön foglalkoznak a szerzők. A természetű növényeken belül a gabonafélék és kapáskultúrák, valamint a gyümölcskerítészet és a szőlőtermesztés alfejezetekben tárgyalja Péntek János és Szabó Attila a kalotaszegi növénytakarót. Több igen hasznos, évszázadokra felbontott ökológiai vonatkozású, valamint névtani összegezés teszi igen értékkessé számunkra e munkát, s mintegy rávilágít arra, hogy a névtannak -- főleg, ha átlépi a szűkreszabott nyelvész-határokat -- a környezetvédelem számára is van hasznos, gondolatra és munkára serkentő mondani-
valója.

A "Nyelvészeti tanulmányok 1980" jól megszerkesztett, mindannyiunk számára követendő, módszertanilag jól átgondolt cikkek gyűjteménye. Nemzetközi mércével is bárhol, a világ bármely sarkában megállja a helyét.

SZABÓ T. ADÁM

Földrajzi nevek a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár kézirat-
tos térképein A--Zs

A B-A-Z. megyei Levéltár a Borsodi Levéltári Füzetek 6--9. kötetenként jelentette meg ezt a sorozatot. Első kötet: A--B /Miskolc, 1977., 113 l./, második kötet: C--J /uo., 1978., 144 l./, harmadik kötet: K--R /uo., 1979., 158 l./, negyedik kötet: S--Zs /uo., 1979. 178 l./.

A kötetekben alfabetikus sorrendben találjuk a megyéhez tartozó helységeket, illetőleg a hozzájuk tartozó földrajzi neveket. 1428 térképet kellett átnézni ahhoz, hogy az anyagot közlétegyék. Így tehát ugyanaz a földrajzi név többször is előfordul. Ez azonban nem jelent ismétlést, mert így az esetleges alakváltozatokat is megismerhetjük. Mivel a levéltár földrajzinév-anyaga a XVIII. századtól egészen a XX. század elejéig így közkinccsé vált, kétszáz évre visszamenően vizsgálhatjuk a neveket. Minden helységnév mellett ott van a megyenév is az 1918-i állapotnak megfelelően /Borsod, Abaúj-Torna, Gömör-Kishont, Zemplén/. Néhány helység azóta Heveshez került, de a szerkesztő ezeknek a földrajzi nevét is közölte. Utal a névváltozatokra is, mivel azóta több helység egyesült, vagy épp más községhez, városhoz csatolták. Így pl. Bolyok anyagát Ózdnál találjuk meg. Ez kissé megnehezíti azoknak a munkáját, akik ezt a névtárat használni akarják, tudniillik nem tudjuk, hogy egy-egy név Ózdhoz vagy Bolyokhoz tartozott-e.

Sok nagy átnézetű térkép van a levéltárban, ezek több község neveit hozzák. Az adattár így könnyen megteveszthet minket, mert pl. a Hór-patakot feltünteteti Cserépváraljánál és Szomolyánál is, holott ez a patak még csak nem is érinti e két község határát. Mindez óvatosságra int. A levéltár ezt a sorozatot segédanyagnak szánta. A térképek állaga többnyire gyenge, s további használatától teljesen tönkremehetnek.

Minden egyes adat mellett megtaláljuk a térkép készítésének a pontos /néha csak hozzávetőleges/ idejét, valamint a levéltári jelzetet. A neveket az eredeti helyesírásban találjuk, a népnyelvi adatokat az eredeti lejegyzésnek megfelelően tartalmazza az adattár /mellyéke, lapossa, réttye stb./. Az természetes, hogy torz/ított/ nevek is előfordulnak. Ennek oka részben a félrehallás, részben, hogy a térképészek nem voltak magyar anyanyelvűek. Sőt még a tudálékosság is előfordul: a szomolyai Cseresz-lyukat Csörsz-lyuknak is írják.

Mindenképpen úttörő feladatot vállalt magára a levéltár a névanyag megjelentetésével, noha nagyon jól tudta, hogy a pionírok dolga sohasem könnyű. Ebből a szempontból utat és irányt mutathat más megyék levéltárainak is. Elsősorban a kezdeményezést emeljük ki. A Borsodi Levéltári Füzetek 2. számaként jelent meg a térképkatalógus, a 6--9. számban e "térképek helyneveinek katalógusszerű gyűjteménye" -- írja a szerkesztő. Ezt sikerült is elérniök.

Seres Péterné, a szerkesztő avatott kézzel és körültekintő gondossággal végezte munkáját. Ugyanez elmondható Kováts Dánielről is, aki a Zemplén megyei anyag közzetevője volt.

TÍMÁR GYÖRGY, 16. századi rovásadó összeírások a mai Baranya megye területéről. Baranyai Helytörténetírás 1974--75. Pécs, 1976. Kny. 21--94. lap + térkép

A NévtÉrt. 6. füzetében ismertettem e mű előzményét, Horvát J. Gyula és Tímár György szerzőpáros munkáját. A Baranya megyei Levéltár műhelyéből, Tímár György tollából újabb betűhív forráskiadvány és tüzetes magyarázata látott napvilágot. A tanulmány Baranya, Somogy és Tolna vármegye azon rovásadó összeírásait /összeírás részleteit/ tartalmazza, amely a mai Baranya megye területére /de beleértve a Duna—Dráva szögét és a megye akkor még elérhető Dráván-túli részét is/ vonatkozik.

Történeti értékére bizonyára helytörténészeink felfigyelnek, reflektálnak, illetőleg munkáikban értékesítik a közölteket. Történeti értéke, hogy -- ismerve Baranya megye Árpád-kori oklevelekben való szegénységét -- az egyházi /tehát bizonyos tekintetben konzervatív/ birtokviszonyain, illetőleg azon birtokok későbbi megszerzőin, használóin keresztül Árpád-kori birtokviszonyok rekonstruálhatók. Ez névadási szempontból is igen jelentős, különösen, mert ősi, a természetes tájra mutató névadás nyomait folyamatosan tapasztaljuk a törzsi és személynévi helynevek mellett.

Soraim, ismertetésem a dolgozat névtudományi értékeit mutatja be. A szerző 17 összeírásból közöl teljes vagy területileg korlátozott adatokat /ez a történeti Somogy, illetőleg Tolna megyének ma Baranya megyéhez tartozó részeit illeti/; tudatosan folytatja az előző forrásközlését. Ezt folyamatos sorszámozással is érzékelteti, amely egyúttal roppant megkönnyíti az adattár használatát. 938--1806. sorszámozott adatsor /egy-egy sorban néha 2--3 helységnévvel/ tartalmazza az összeírt helységet, tulajdonosát és pénzbeli kötelezettségét.

A szerző feldolgozta, lehetőleg földrajzilag rögzítette a közölt falvakat. Úgy hiszem, elsőként használta fel nagyobb mértékben Somogy megye földrajzi nevei c. jeles gyűjtést, s a sikerült azonosításokat mindenkor a SMFN.-ben szereplő jelzőszámmal tünteti föl. Más esetben a most folyó Baranya megyei földrajzinév-gyűjtés kéziratot anyagát értékesítette. Külön többletmunkája, amely forrásközlőtől egyébként nem megszokott, hogy levéltári kutatással /kéziratot térképek/ egészítette ki, hogy elősegítse SMFN. kívüli adatokkal rögzíteni az elpusztult falvakat. Ilyen esetben a térkép levéltári jelzetére hivatkozik. Ez kutatásának hitelét erősíti. A feldolgozásban 1--585. sorszám alatt előző dolgozatának falvait ismétli, utalószámmal a most előkerült újabb adatokra. Az 586--866. sorszám alatt az újabban előkerült falvakat, adataikat tárgyalja. Mindkettőnél a szigorú abc-rend biztosítja az adatok odavissza, könnyű felkeresését. A címszót a mai kiejtés, mai helynév nyomán alakítja ki a szerző.

A falvak, az elpusztult falvak roppant száma fényt derít arra, hogy a tatárjárás emberpusztító vihara után, az újra talpraálló magyarság hogyan hatol be a lakatlan erdőterületekre, völgyekbe. Ezért látom elsősorban az egyházi birtokok határain belül jelentkezni a számos, a természetes tájra jellemző falunevet, sőt azonos nevek megyebeli ismétlődését. Pl. Egeralja, Ági, Gerenda, Hosszúaszó, Hódos, Köveskút, Kerekliget, Kengyel, Nádfő, Sikota, Szederjes, Szilszeg, Vakarcs, Vidág stb. -- Természetesen megjelennek a személynévi eredetű és összetételű aprófalvak is, jellemzően elcsipkedve az egyházi birtokokból az erdőterületeket /tehát a lakatlan földeket/. Pl. Adorján, Ártesháza, Babóháza, Balázsokháza, Csanádfalva, Csireháza, Egyedfalva, Farkasfalva, Györgyi, Keményfalva, Magdafalva, Mátyásteleke, Mokorfalva, Somogyfalva, Szemeleke, Törökfalva, Vörösfalva, Zsibrik stb. -- A templomépítést, plébániák kialakulását mutatják a templomtitulusokból

alakult falunevek /vö. Tímár György, Profán és templomtitulusból eredő falunevek találkozása a XIV. századi Baranya ÉNy-i szögletén. Baranya ÉNy-i szögletén. Baranyai Helytörténetírás 1971. 7--20/, amelyben a szerző javaslatot tesz a Györffy I. kötetében közölt adatok alapján némely, a pápai tizedlajstromban megnevezett egyházas hely meghatározására, identifikálásra/.

Megállapíthatjuk, hogy adatközlése nyomán a történeti Baranya, Somogy keleti és Tolna déli részének történeti földrajza újjáalakult. Adatközlései egy másik munka, Kázmér Miklós immár tíz esztendő kitűnő könyvének /A "falu" a magyar helynevekben/ első, nagy adathalmazon alapuló ellenőrzését is jelenti. A közölt, feltáratlan és új adatok /az ismertekről hivatkozik Kázmér megfelelő helyére/ csak megerősítik Kázmér megállapításait, idő- és előfordulási törvényszerűségi tételeit. Bár az utolsó összeírás 1626--1627. esztendőből való, de a területünkön gyakori és jellemző -falva > -fa rövidülés egyetlen esetben sem jelentkezik még. Úgy látom, hogy ilyen igazi aprómunkával lehet lépésről lépésre, pontos időhatárok közé szorítani helynévkutatóink által felállított megközelítő időhatárokat.

Nagyon érdekes, hogy a Dráva-mentén először jelentkeznek a balparton a horvátok által adott nevek, jelezve a mai Dráva-parti faluk megtelepülésének időszakát. Pl. a volt Benedekfalva a mai Felsőszentmárton határában ma csak Szelistye dűlőnév, továbbá Bodics, Boksincs, Brogyánc/a/, Gerenda /ez azonban feltehetően szláv jövevényszóval alkotott magyar helységnév, ilyet többet is ismerünk!/, Gorány, Kócsánc, Kosdrenc /?/, Kottyán /vö. az Árpád-kori Kottya víznévvel/, Lazárci, Madrác, Pelence stb., stb. De felbukkan a párhuzamos helynévadás jelensége úgy, ahogy mestereink, Melich, Kniezsa törvényszerűen megállapították: a mai Tótújfalu 1534, 1536, 1543 és 1582. években Újfalu, 1564-ben Novaves néven kerül összeírásra.

A magyar tájnyelv kutatói is örömet találnak a közöltekben, mert a helynevek híven tükrözik az összeírók /feltehetően, mert helybéliek voltak/ kiejtését. Lehet, hogy a bemondóét is,

mert a török alatti területekről már bemondókat citáltak be. Pl. Weöresfalwa /hogy örülne ismeretének jeles költőnk/, Gyöngyes Meleke, de Gyengyesmelleke elébb, Kewrezthwr, Bewchew ma Belcsapuszta, de elébb Belchy Zenth Marthon, Phyles stb. A mai Lakócsa helység nevének idomulása nyelvünkhöz, vissza-visszadöccenése is igen tanulságos: 1534 Lukoucza, 1564 Lakocha, 1599 Lukovischee. A helység mai horvát nemzetiségi neve is Lukovistye, mint az országúti községnévtábla is vallja.

Az eddigi török adóösszeírások adataihoz /Fekete, Káldy-Nagy, Vass területünket érintő olvasatai/ bizonyára igen-igen hasznos kiegészítést nyújt ezen munka is. A szerző -- ahol ezt az előkerült újabb adatok megvilágították -- az előző dolgozatahoz is fűz helyesbítéseket. Az összeírások hely- és személyneveinek olvasataiért a közlétevének kell vállalnia a felelősséget, mégis azzal a megszorítással, hogy az elég sok sajnálatos sajtóhibáért a nyomdát kell elmarasztalni.

REUTER CAMILLO

VASS ELŐD, Kalocsa környékének török kori adóösszeírásai. Kalocsa, 1980. 190 lap + 10 mell. /Kalocsai Múzeumi Dolgozatok. Szerk. BÁRTH JÁNOS 4. sz./ Kalocsa város Tanácsa V. B. Művelődésügyi Osztálya kiadása

A XVI. századi végtelenül pontos török adminisztrációnak sok jelentős relikviája található meg a világ levéltáraiban, archivumaiban. Sok vonatkozik közülük Magyarországra, elsősorban a magyarországi adózásokra, népességösszeírásokra. Ezek történettudományi értékelése, fölhasználása már a múlt század végén megkezdődött, amikor Velics Antal és Kammerer Ernő két kötetben kiadta az általuk hozzáférhető török kincstári defterek összefoglaló adatait, elsősorban gazdaságtörténeti és helyneveket tartalmazó följegyzéseit. Ezeknek az

olvasata azonban nagyrészt megbízhatatlan, téves; fölhasználásuk elsősorban statisztikai adataikra korlátozódott. E század közepén Fekete Lajos, majd nyomdokaiba lépve Káldy-Nagy Gyula adott közre sokkal pontosabb és alaposabb, részletesebb török adóösszeírást. Mindketten elsősorban a nyelvészet igényeit tartották szem előtt, s a helynevek közlése mellett minél több személynevet igyekeztek hozzáférhetővé tenni. /Nagy szégyene a magyar névtudománynak, hogy ezeket a hallatlan értékű adattárakat mindeddig alig hasznosította, a XVI. századi magyar személynévhasználatról nem készítette el az összefoglaló szintézisét./ Káldy-Nagy Gyula legutóbbi könyvét /A budai szandzsák 1559. évi összeírása. Bp., 1977./ folyóiratunk hasábjain ismertettük is /NévtÉrt. 1. sz. 49--50/. -- Nem mellékesen, hanem mint jelentős hírt említem itt meg, hogy mire napvilágot lát ez az ismertetés, remélhetőleg akkorra megjelenik Káldy-Nagy újabb könyve, a gyulai szandzsák adóösszeírásainak latinbetűs átirata.

Az elsősorban nyelvészeti szemléletű kutatók mellett az utóbbi időkben föltűntek a történettudomány, elsősorban a gazdaságtörténet törökül tudó szakemberei is néhány szép, gazdag anyagú és a nyelvtudományt, elsősorban a névtudományt is szolgáló munkájukkal. Dávid Géza könyvével /A simontornyai szandzsák a 16. században. Bp., 1982./ nem most foglalkozom, következő számunkban szeretnék alapos ismertetést írni róla. Vass Előd munkái közül néhányat azonban az alábbiakban szeretnék bemutatni -- legrészletesebben természetesen a címben szereplő könyvét.

Vass Előd régebb óta foglalkozik a török hódoltság kori Magyarországgal, szűkebben a kelet-dunántúli terület XVI. századi történetével. Egyik tanulmánya Mohács város hódoltságkori török forrásait veszi számba /Baranyai helytörténetírás. Pécs, 1976./. Két évvel később Tolna megye török hódoltság kori történetét foglalta össze korabeli dokumentumaival /Tolna megye történetének olvasókönyve. I. Szekszárd, 1978./. 1979-ben két

tanulmánya is megjelent a török adóösszeírások anyagából: A kalocsai náhije 1548. évi török adóösszeírása /Cumania. VI. Kecskemét, 1979./ és A szegedi és csongrádi náhije 1548. évi török adóösszeírása /Tanulmányok Csongrád megye történetéből. Szeged, 1979./. Mindkét utóbbi munkája gazdag anyagú történeti és gazdaságtörténeti bevezetés után töménytelen mennyiségű névadatot közöl a kutatott területről, vagyis pontosan visszaadja a jelzett török adóösszeírások valamennyi névadatát falvanként. Ugyancsak falvanként felsorolja az adófizetők számát, a kapuk számát, az egyes terményfajták, állatfélések adóértékét és a büntetéspénzeket.

Mindezek az értékei megvannak gazdag anyagú új könyvében is, amely tulajdonképpen az 1560. évi török adóösszeírás Kalocsa környéki 162 településének adatait tartalmazza. A könyv fölépítése a következő. A bevezetés tájékoztat bennünket a kutatás történetéről, a terület eddigi vizsgálatainak eredményeiről, a szerző céljairól és forrásairól.

Az első fejezet címe: Kalocsa középkori történeti-földrajzi viszonyainak vázlata. Ebben a terület körülhatárolása után földrajzi viszonyaival, közigazgatástörténetével és népmozgalmával ismerkedünk meg. Figyelemre méltó az a megállapítása, hogy a falvak elnéptelenedése és lakatlanná válása már a XV. század második felében megkezdődött, annyira, hogy 1490-ben a Rozgonyi-uradalom urbáriumában a helységek 60--80 %-ban lakatlanok voltak /17/. A török-kori lakosságtörténetről igen alapos részletességgel ír a szerző. Mind a birtokosok, mind pedig a közigazgatás változásait aprólékosan megrajzolja az összeírások adatai alapján. /Ehhez a fejezethez ugyanis felhasználta valamennyi hozzáférhető összeírásnak a tanulságait./ Különösen jelentős számunkra a 29--30. lap táblázata, amely az egyes települések nevei mellett felsorolja a hozzájuk tartozó pusztákat, amelyek túlnyomó többségükben elhagyott falvak, neveik tehát valaha volt helységnevek. Kilenc török-kori

forrás alapján statisztikákat közöl a vizsgált terület városainak, falvainak, lakatlan helységeinek és pusztáinak számáról. Ebből azt lehet megállapítani, hogy az 1560., 1570. és az 1578. évi összeírások a legpontosabbak, legalábbis azok tartalmazzák a leggazdagabb anyagot. Ez is indokolja a szerzőnek azt a döntését, hogy az 1560. évi defter anyagát választotta teljes közlésre.

A legterjedelmesebb fejezet Kalocsa környékének társadalmi-gazdasági viszonyai címet viseli. Ebben tájékoztatást kapunk a török adóztatás szokásairól, a birtokok típusairól és elnevezéseiről, az adók mennyiségének változásairól a különböző időpontú defterek alapján. Kalocsa város bemutatása külön alfejezetben történik. Az egyes utcák lakóinak demográfiai adatain kívül családneveikről is külön összefoglalást készített a szerző. A betűrendes felsorolás tartalmazza az előfordulási számukat, s azt is, hogy melyik környező településről költöztek be a városba, ha nem törzslakosok. Ezt több időszak adatainak az összevetésében kapjuk meg, s a névtan számára, de a településtörténetnek is fontos tényeket közölnek így. A foglalkozás szerinti megoszlást ugyancsak utcánként kapjuk egy táblázatba foglalva hat különböző időszakban 1548 és 1620 között. Ezután a városok /Kalocsa, Foktő, Fajszt; Solt és Patajt/ külön-külön és összevont számadatai állnak a falvak együttes kapu- és családfőszámai, majd különböző adófajtáinak mennyiségi adatai mellett. A mezőgazdasági termelésnek olyan aprólékos és fontos korabeli tényezőivel is megismerkedhetünk, mint a káposzta, lencse, borsó, hagyma, répa, kender, len, hal, must, gyümölcs stb. adók alapján kikövetkeztetett termés mennyiség.

A könyv függeléknek nevezi a magyar névtudomány számára legértékesebb részt, a 162 település lakóinak teljes névanyagát, továbbá az ugyanitt szereplő településenként felsorolt adóféleségeket és -mennyiségeket. Végül pedig az egyes települések neveinek följegyzéseit, azonosításait, lokalizálását és adóteherviselőinek változásait.

A személyneveket az eredeti források sorrendjében kapjuk a följegyzések transliterálásával. „A magyarországi helynevek és személynevek arab betűs leírását a török hivatalnok hallás után végezte el. A török adóösszeíró a hallás után megismert magyar hely-, és személyneveket a saját nyelve és az arab írás szabályai szerint rögzítette, ami bizonyos változtatásokra vezetett” írja Vass Előd a függelék bevezetésében /79/. Sajnálatos módon arról már nem ír a szerző, hogy milyen nehézségei voltak az olvasatnak és a latin betűkre való átírásnak, mely betűk téveszthetők össze könnyen, melyek helyett lehet éppen úgy mást is olvasni stb. Kissé nagyvonalúan, de talán inkább pontatlanul jegyzi csupán meg: „Az adóösszeírásunk közlésénél a hely- és személynevek esetében a mai magyar helyesírással történő átírást használtuk... Általában az adóösszeírás szövegének közlésénél a fonetikus átírás mai magyar helyesírását követtük” /80/. Több korábbi közlésből, s a szerzőnek a Cumaniban /VI, 24/ megjelent cikkéből is tudjuk, hogy a magánhangzók visszaadása a legbizonytalanabb, a palatális és velárisok közötti különbséget azonban többnyire meg lehet állapítani. Továbbá az e ~ ö különbsége is nyilvánvaló az arab írás gyakorlott olvasója előtt. Mindezek alapján az adattár névanyaga hallatlanul becses forrás a XVI. század magyar ö-zésének a vizsgálatához, hiszen abszolút sűrűségű kutatóponthálózattal ad adatokat az ö-zés egyes eseteire. Névtani szempontból is fontosak az ilyen pontosan, "fonetikusan" transliterált szövegek, illetőleg nevek. A nevek életének, történetének, alakváltozatainak a kialakulását követhetjük nyomon a nyelvterület különböző pontjain és vidékein ezeknek a közléseknek a nyomán.

Az itt közölt névanyagból kitűnik, hogy ugyanabban a helységben egyszerre élt a Pétör és a Petre Bertalan és Bertó /családnévben a Bertos/ stb. névforma. Különböző községekben találunk adatokat a Demeter és Demetör, Gvenös és Dijenös, Gergel és Gergöl, valamint Gergör stb. följegyzésére. A bece-

nevek száma ekkor már általában mindenütt kevés, mégis van néhány Jancsi, Borbás, Gécsi [Geci] stb., amelyek számbavétele és alapos földolgozása a névtanosok föladata lenne.

A legfontosabb azonban a korabeli névstruktúra vizsgálatának a lehetősége, amely most már igazán oly sok vidékről összegyűlt adat alapján kínálja magát a XVI. századból, hogy nagy könnyelműség föl nem figyelni rá. Mind a család-, mind a keresztneveknek bőségesen tárházai a török adóösszeírások közlésétételei, amelyeknek több százezerre menő adatmennyiségét igen nagy munka lenne ugyan földolgozni, de megérné a fáradságot, s szinte teljes névtani képet adhatnánk e korszak magyarságának nagy részéről.

A török javadalombirtokosainak felsorolása és egy hasznos török-magyar szójegyzék után következik a helynevek közlése és legfontosabb adatokkal való kiegészítése a föntebb megírt szempontok szerint.

Gazdag irodalomjegyzék, német nyelvű összefoglalás és tíz melléklet zárja a kötetet, mely utóbbiak közül két térkép. Egyiken a lokalizált helységek egymáshoz való viszonya található meg a kalocsai és a solti náhije területén, másikon pedig Lipszky térképére vetítette a szerző a két náhije területét.

Végezetül és összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy igen gazdag anyagú szép kötettel gazdagodott a magyar névtudomány XVI. századi forrásanyaga. Most már rajtunk, névtanosokon a sor, hogy az eddig is ismert, továbbá ebben a kötetben közzétett hihetetlen értékű anyagot hasznosítsuk, a névtudomány szempontjai és céljai szerint földolgozzuk.

HAJDÚ MIHÁLY

A borsodi honismereti mozgalom -- a HNF támogatásával -- már évek óta próbálkozik egy kiadvány megjelentetésével. Ennek első füzeté 1970-ben jelent meg Bodgál Ferenc szerkesztésében. Kialakult rovatai még nincsenek, inkább a figyelmet akarta felkelteni. Összegezte a megyei honismeret addigi eredményeit, helyismereti kiadványokról, gyűjteményekről kapunk tájékoztatást. Kováts Dániel ismertette a zempléni földrajzinév-gyűjtés akkori állását, Orosz László pedig Aszaló cigányairól ír, s közli gúnyneveiket is.

11 évet kellett várni, hogy újra fóruma legyen a megyében a honismereti mozgalomnak. A szerkesztés nehéz és sokszor hálatlan feladatát Kováts Dániel kollégánk vállalta magára. Az ő nagy tapasztalata, tárgyi tudása és áldozatkészsége nélkül aligha indulhatott volna meg a lap. A Szülőföldünk a HNF honismereti munkabizottsága és a Rónai Sándor Megyei Művelődésügyi Központ támogatásával jelenik meg -- egyre igényesebb külsőben. Az első számtól kezdve kialakultak rovatai: História, Emlékhelyek, Fórum, Krónika. Most csupán a névtani vonatkozású cikkekről ejtünk pár szót.

1. szám /1981, 54 l./: Tóth Péter, a megyei levéltár munkatársa rövid ismertetésben számol be Pesty Frigyes helynév-gyűjteményéről. Majd mutatványokat is közöl az Abaúj megyei Füzérkomlós és Füzérradvány anyagából. Azóta az egész jelenlegi megye anyagát lemásolták, és rövidesen közzé is teszik.

2. szám /1982., 79 l./: Tóth Péter hasznos tanácsokat ad helytörténészeknek a Honismereti munka és levéltár című cikkében. Nagy Géza honismereti munkásságáról olvashatunk rövid beszámolót, gyűjtésében névtani kutatásairól is esik szó. A XX. Istvánffy Gyula pályázat díjazott munkái között szerepel E. Kovács Kálmán: Miről vallanak Sárospatak földrajzi nevei című dolgozata is.

3. szám /1982., 72 l./: Ez a szám a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei földrajzinév-gyűjtés befejezésének tiszteletére rendezett tanácskozás alkalmával jelent meg. Ez alkalomból -- természetesen -- új rovat is indult "A helynevek világa" címmel. Itt az alábbi cikkek jelentek meg: Viga Gyula, Néprajzi adatok a megyei helynevekben; Mizser Lajos, A mezőkövesdi járás földrajzi neveiből; Nagy Géza, Miről vallanak a Bodroghöz földrajzi nevei?; Zelenák István, Földrajzi tényezők szerepe a névadásban; Dobosy László, A térszíni viszonyokra utaló nevek Ózdon; Tóth Péter, A földrajzi nevek levéltári forrásai. A kiadvány köszönti Végh Józsefet 70. születésnapja alkalmából.

M. L.

LÉVAI BÉLA, Józsa története a földrajzi nevek tükrében
Debrecen 1981. 62 p.

A Múzeumi Kurír 37. száma különlenyomataként megjelent könyvecskével figyelemre méltó művel gazdagodott a helytörténet, a honismereti kutatás által életre hívott névtani irodalom. Szerzőjének szülőfaluja Józsa. A Hajdú-Bihari Napló írásai alapján tudjuk, hogy éveken át tanított a községben: órákon, szakköri foglalkozásokon, a honismereti gyűjtőmunka során sok tanítványába oltotta be a szűkebb pátria iránti szeretet, a kisebb, a szárnyrabocsájtó közösség ügye iránti elkötelezettséget.

A Debrecentől észak-nyugatra fekvő Józsa földrajzi neveinek vizsgálata izgalmas, érdekesítő kutatói téma, amelyhez páratlanul gazdag forrásanyag áll rendelkezésre. A község középkori településtörténeti előzményei két történeti vármegye /Bihar, Szabolcs/ és két egyházmegye /váradi, egri/ sokszor vitatott határain feküdtek; a törökök és tatár szövetségeseik által elpusztított települések határát Debrecen és

Böszörmény egymással vetélkedve bérelte; a főként debreceni cívisek által új életre keltett Alsó és Felső Józsat 1872-ben szervezik egységes községgé; a közigazgatási átszervezés eredményeként Józsa a közelmúltban Debrecen része lett; stb.

A szerző számbavéve Józsa településtörténeti előzményei kapcsolatához, lokalizálásához, neveinek első előfordulásához fűződő véleményeket, számos filológiai félreértést tisztáz. A puszta helynév - családnév vita /MNy. 71: 72/ kapcsán már korábban véleményt nyilvánított a Józsa helynévről, okleveles adatokkal bizonyította: a falu nem a XVI. században részbirtokos Jósa családtól kapta a nevét, mert azt már évszázadokkal korábban is Józsnak hívták. Megbízható etimológiával azonban adós maradt /MNy. 72: 477/. Az ismertetés tárgyát képező könyvecskében régészeti adatoknak, természetföldrajzi, településtörténeti tényezőknek a Józsa helynévről vallott nyelvészeti felfogással történt szembesítésekor keletkezett kérdőjelekre válaszolva új etimológiát javasol: "Elképzelhetőnek tartjuk, a Józsa név nem keresztény eredetű József név becéző változata, hanem az ómagyar jó /folyó, ér, patak/ szó -sa kicsinyítőképzős alakja. A település ugyanis egy erdei irtványon, egy olyan földhátan alakult ki, amelyet egy két ágból összefolyó ér, a Tóció bal parti mellékvíze vett körül. Ennek a vízfolyásnak a neve Jósa, azaz a Tóciónál is kisebb ér".

A nyolc részre tagolódó kötet gerincét a józsai és a Józsa környéki földrajzi nevek ábécé sorrendbe szedett gyűjteménye alkotja, aminek alapján körvonalazódik Józsnak és környékének sokévszázados történelme. A szerző nemcsak a mai földrajzi névanyagot vizsgálja, hanem összegyűjtötte, minősítette a történeti források, sőt a szépirodalom ide vonatkozó adatait is. Egy-egy szócikk a helynév lokalizációján, kialakulása körülményeinek ismertetésén túlmenően tartalmazza a "hol" kérdésre felelő helyhatározós alakját, az objektumhoz fűződő hagyományokat, az utcák esetében a közigazgatási átszervezés

eredményeként kapott vagy javasolt új nevet is. A szócikkek értékét és használhatóságát nagyban növeli, hogy a szerző kel- lő teret szentel a névadási okok kiderítésének, magyarázatának. A közigazgatási átszervezés útvesztőiben sok régi helységne- vünk tűnt el, vagy úgy, hogy egy nagyobb település nevével együtt elnyelte a kisebbet, vagy pedig úgy, hogy mindkettő el- vesztette saját nevét egy harmadikban születve újjá. Lévai Bé- la dolgozata arra is ráirányítja a figyelmet, hogy a közigaz- gatási átszervezés, amelyet általában más jellegű átszervezé- sek is megelőznek vagy kísérik, megváltoztathatja az érintett települések egész földrajzinév-rendszerét. A Debrecen várossal történt egyesítéssel összefüggésben Józsnak 47 utcanevét vál- toztatták meg.

Ismeretes, a honismeretnek, a helytörténetnek rendkívüli tudatformáló ereje, jelentősége van. A helytörténetírás, a honismeret szolgálatába állított névtani kutatások fejleszté- se, a névtani tárgyú kiadványok számának növelése társadalmi igény, gyorsuló időnk halaszthatatlanul fontos követelménye. Lévai Béla szakszerű, gazdag belső tartalmú könyvecskéje olyan munka, amelyet a faluja és szűkebb környéke iránt érdeklődő fiatal, felnőtt, szakember és laikus egyaránt haszonnal for- gathat.

UDVARI ISTVÁN

Hat falu a közös úton. Falu- és Tsz-történet. Írták BALATINÁCZ JEROMOS és CSEPELY-KNORR ANDRÁS. Pécs, 1972., 208 lap

Ismertetésem a munka III. lapnyi "Történeti rész"-ének névtudományi vonatkozásaira szorítkozik. A könyv, melyet is- mertetek, József Attila "A Dunánál" című közismert versének sorait választotta mottóul.

Belvárdgyula /Belvárd és Kisgyula/, Birján, Hásságy, Lothárd, Magyarsarlós és Olasz /Hidor és Olasz/ községek történetét óhajtja nyújtani a szerző, aki a szülőföld és sokác népe iránti szeretettől eltelve írta meg tanulmányát.

Munkája ismertetésének azért látom szükségességét a Név-^{írás} lapjain, mert a helytörténetírási részben számos nyelvészeti, névtudományi megállapítás hangzik el, történeti adatokat nyelvészeti fejtegetésekkel világítanak meg, támogatnak, vagy legalább is ezt kísérik meg.

Terepi helynévgyűjtésem során azután sajnálattal tapasztalom, hogy jóhiszemű bennszülött adatközlőim nagy örömmel ismétlik meg a hasonló felelőtlen névmagyarázatok, amelyeket gyanútlan vagy gyakorlatlan gyűjtők azután mint "népnyelvi" adatokat rögzítenek gyűjtésükben. Az igazi hagyományokat az adatközlők restelkedve elhallgatják, elbűvölve az írott betűvel jelentkező tudakosságtól.

A falutörténetek elsősorban az ott lakók, a szülőföld népének szólnak. Nagy ezért a szerző és a kiadó felelőssége a lektorával együtt, amikor megalapozatlan, tudományos hitelességet nélkülöző, félreértett és félremagyarázott, elavult megállapításokat közvetít az érdeklődőknek. Sajnálatos módon azonban a szerző korszerűtlen, elavult múlt századbeli, sőt régebbi munkákból meríti történeti megállapításait. Másrészt hasonlóan primitív nyelvészeti megállapítások, magyarázatok terhelik dolgozatát. Ahhoz, hogy rendezzük végre közös dolgainkat, valóban a mi munkánk. De ahhoz az igazságot kell feltárni, bemutatni -- és ez nem is kevés!

Ma, amikor éppen Baranya megye van abban a szerencsés helyzetben, hogy Györffy György nemzetközileg elismerést aratott kitűnő munkája nyomán Árpád-kori történeti földrajza ismertté vált, érthetetlen idézni Németh Béla a maga korában sem korszerű szövegét /18--9. lapon a Várady Ferenc szerk.-ben megjelent "Baranya múltja és jelenje". Pécs, 1896--1897. c.

munkából/. Mire alapítja a szerző az ilyen -- hangulatkeltő ? -- megállapításait: "A szlávok Baranya területén is több földvár-
ral rendelkeztek. Ezek között elsősorban Baranyavár említendő.
Évszázadokon át Branjengrad-nak hívták, de más néven is elő-
fordul: Doldomost, azaz "hosszú híd" vagy "völgy a hídhoz".

Mi magva van ennek? Branjengrad névre egyetlen történeti
adat nincsen! E nevet egy kis könyvecskéből ismerem, amely
1919-ben a Bloud et Gay párizsi kiadónál jelent meg Mihaldzsics
Istvántól /Stévan Mihaldjitch/ "La Baranya" címen, a "Les
serbes de Hongrie. Études historique et économiques" sorozat-
ban, előkészítendő az első világháborút követő békét.

Ennek 7. lapján, ismertetve Baranya hegyeit, harmadiknak
említi "Branjinska Brda /dans la région de Brnyevar, l'ancien
Branjengrad/" nevet. A könyvecske célját, beállítottságát már
a 10. lapon elárulja, ahol így ír: "Tous les noms ici mentionnés
nous prouvent hautement que toutes les désignations géographiques
dans la Baranya ... sont purement serbes".

Az alaptalanul Doldomost-nak írt név magva: "[1030--1043]:
ad civitatem, quae vocatur Duldumast" idézet /Györffy I², 279/
melyet -- magyarázattal! -- Györffy Baranyavár-ral tart azono-
síthatónak, valószínű szláv jelentése: dolgo most 'hosszú híd'
ezt támogatja.

"A másik központjuk a szlávoknak Kozár vára, majdnem
bizonyosan Sarlós - Kozár környékén feküdt. Okleveles adatunk
nincs ugyan erről, hacsak egy Mislény-faluval kapcsolatos ada-
tot nem veszünk annak: "Mislény de castro Kozah". -- A szerző
Györffyre utal. De mit ír Györffy? Ezt: 1270: "terre castri de
Koazth! Myslen vocate". A ! jel azt jelzi, hogy Györffy az
eredeti oklevélből helyesbíti a név olvasatát /amely csak Fe-
jér hibás kiadásából volt ismert, s ennek nyomán Németh Béla
terjesztette el munkáival/. Az említett vár: Kovászd vára, a
Dráván túl feküdt! Felesleges légbőlkapott elméleteket -- iga-
zolás nélkül -- megpendíteni, s egy közismert szerző nevével
fedezni a jóhiszemű olvasó előtt.

Névmagyarázatai is hasonlóan naivak. "A szlávok jelenlétét ... számtalan dűlőnév, számos vár- és helységnév igazolja. Ilyenek: Nagrad /novigrad = új vár, Szekcső közelében/, Gerec /Gradec, Villány mellett, Gréc nevű puszta máig létezik/. Mohács - Múvács, Lánycsók - Láncsuk, Bakonya, Borjád, Budmir stb. szláv eredetű helyneveink." Míg előbbieknél megfejtése ismert /bár Mohács sohasem volt Múvács!/, Borjád és Budmér szláv névadásnak minősítése arra mutat, hogy szerzőnk a magyar és természetesen a szláv helynévadás törvényeivel nincsen tisztában! Borjád a magyar Barla /a Barlabás csonkult becéző alakja/ származéka, míg Budmér -- a valóban szláv eredetű, és névdivatként nálunk is meghonosodott Budimír személynév alkalmazása -- magyar helynévadásban. A Kárpát-medencében egyedül a finnugor magyarság alkalmazza /a hozzánk csatlakozott török eredetű néptörödékekkel/ a személynéveket nominativusban helyneveként. Szláv helynévadásban Budimirevci, Budiměřice stb. alakban ismerjük a szláv BudiMír személynév felhasználását.

Hasonló nagyvonalúsággal magyarázza a falvak dűlőneveit is: Olasz: "vallón-francia eredetű lehet a Kanabella dűlő neve" /50. lap/ -- pedig az egy rosszul elolvasott térképi latin canabeta 'kenderföld'. A személynévek magyarázata sem különb. Az 1554-ből ismert Borbás Mihály családnevét Magyarsarlóson így magyarázza: "Borbás a legrégibb itt élő, valószínűleg szláv család. Borba = harc", nem ismerve a magyar Barabás) Borbás névalakulást. Pedig érdemes lett volna foglalkozni azszal a tipikusan sokác névadással, amely vidékünkön közismert, de névanyaga összegyűjtve nincsen: Balatinác, Herczegonác, stb.

Elmondottak után "Nem véletlen -- írja továbbiakban a szerző /86. lap/ -- hogy a szláv törzsfők, nemzetségfők Géza, majd István mellé álltak /Poznan = Pázmány, Veselin = Vazul/, hiszen a feudalizmus volt az érdekük és már alakuló életkerekük". -- "Étienne réunit ses partisans, parmi lesquels Veselin et Poznane, et commença une lutte terrible dans laquelle Koupan trouva la mort" -- írja munkája 19. lapján Mihaldzsics.

Amennyire örvendetes a helytörténetírás országos fellendülése, fejlődése, s annak hivatalos szerveink, társadalmunk általi anyagi támogatása, annyira sajnálatos, hogy ilyen félrevezető tartalommal /a történelmi részre nem is óhajtva kitérni/ megjelenhetett.

Sajnálatos azért is, mert jele annak, hogy az érdeklődő műkedvelők nem a mai tudományos színvonalon álló művekből merítenek, hanem vissza-visszatérnek ahhoz a naiv -- romantikus, de tudománytalan, sőt alaptalan -- helytörténetíráshoz, amilyen volt például Czirfusz János főiskolai tanár "A pécsváradi járás délszláv települései" /Baranyai Művelődés. 1958. évi jún. szám 98--102/ dolgozata. E cikk is a teljes történeti és névészeti tájékoztatlanságot árulta el: 1364-ban említik Paulus dictus Dusa de Bergend szolgabíró, azaz Bergendi Dózsának mondott Pált. A szerző "szláv nevű személynek" mondja -- nyilván összekeverve a magyar Dózsa nevet a valóban szláv Dusán névvel. Hasonló a végső konkluziója is, amikor összegezi, hogy "a pécsváradi járás területén található délszláv lakosok részben őslakosok, részben a török hódoltság idejéből, részben későbbi településből származnak". -- Mint az írásos emlékek bizonyítják, a megye horvát, sokác és szerb ajkú lakosai mind a török kivétele után kerültek megyénkbe. A található középkori szláv eredetű helyneveket pedig a magyar lakosság őrizte meg, és adta át -- helyenként -- az újkori délszláv nyelveket beszélőknek.

Bírálatom számomra is fájdalmat okozott, hiszen a szerző mint mélyépítő technikus, munkatársam volt, sajnálatos, hogy önzetlen igyekezete sikertelen maradt. A nem szakavatott szerzőnél sajnálatosabb azonban az a lektori tevékenység, amely szó nélkül ment el a fentiek és egyébek, a történeti rész sok-sok gyalósága mellett.

Igen kívánatos lenne, hogy "helytörténet-írás" címen is színvonalas, a tudományos követelményeknek megfelelő, igazságot és valóságot tükröző kiadványok jelenjenek meg.

REUTER CAMILLO

A. V. SZUPERANSZKAJA--A. V. SZUSZLOVA, Szovremennije russzkije familii. Moszkva, 1981. 176 lap

A két ismert névkutató új, érdekes könyvét jelentette meg a Nauka Kiadó. A családnév mint a háromelemű orosz névformának /keresztnev, apai név, családnév/ a nyilvántartások számára legfontosabb eleme már régen magára vonta a nyelvtudósok /A. A. Reformatszki, Zs. I. Zinyin, H. A. Baszkakov/ figyelmét. Az orosz családnevek történetéről és mai rendszeréről szóló monográfia fő érdeme éppen az, hogy egyrészt közvetíti a már elért eredményeket, másrészt pedig a már ismertek mellett új módszereket, szempontokat is alkalmaz a családnevek elemzésében.

Mint a könyvnek a családnevek történetével foglalkozó fezetéből megtudhatjuk, a családnév kialakulása és meggyökeresedése évszázadokon keresztül tartó folyamat volt. Már a XIV--XV. századi birtokösszeírások tartalmaztak olyan jellegű neveket, amelyek a személynév mellett álltak és esetleg öröklődtek is, pl. Fjodor Kolesznyica /'hintó'/, Jonka Liszica /'róka'/. Ennek ellenére még a XVII. századra sem alakult ki Oroszországban egységes szokás a szabadon vándorló papok és nemesek családi hovatartozást is jelölő megnevezésére. Csak a XVII--XIX. században indult meg a városi lakosok körében a családnevek tömeges elterjedése, s a XX. században fejeződött be ez a folyamat.

A családnevek kialakulásának történetében visszatükröződnek Oroszország történelmének sajátos vonásai, osztálytagozódása. A nemesi családok tagjai jóval előbb jutottak családi hovatartozásukat is jelző családnevekhez, mint a földhözkött jobbágyok. Ennek nyilván az örökösödéssel kapcsolatos problémák elkerülése volt az oka. Az 1555-ös Goszudarev rodoszlovec az egyes nemesi családok története alapján állította össze a

nemesi családok genealógiáját. A XVIII. század végén N. I. Novikov által kiadott Bársonykönyv a nemesi családok eredettörténetének még gazdagabb gyűjteményét tartalmazza, így a névkutató számára különösen értékes lelőhelynek bizonyul. Érdekes összehasonlításra adnak alkalmat a nemesi családok saját névmagyarázatai és a nyelvészetileg bizonyított etimológiák összehasonlítása. Szociálpszichológiailag jól magyarázható tény, hogy a nemesi családok igyekeztek jól hangzó magyarázatot találni általuk "közönségesnek" érzett orosz eredetű nevükhöz. A Besztuzsev család például nevét tévesen az angolból magyarázza, nem ismeri el a 'szégyentelen' jelentésű orosz melléknévből /bessztizsnij/ való származását. Tévesen származtatta M. Ju. Lermontov is saját családnevét a spanyolból. Pedig a cári archívumban, ahova a költőt nem engedték be, őriztek néhány dokumentumot a család skót eredetéről. A kutatók nemrég romantikus regényírók fantáziáján is túltevő tényeket tártak fel: Lermontov késői leszármazottja egy Lermont nevű XII. századi skót bárdnak. A költő egyik őse 1613-ban lépett a cár szolgálatába, a család így eloroszosodott. A skót bárd másik leszármazottja pedig a nagy angol romantikus költő, Byron őse volt. Így az utóbbi évek kutatásai alapján már mondhatjuk, hogy Byron és Lermontov között nemcsak szellemi, hanem, ha távoli is, de igazi rokonság is fennállott.

A nemesekkel és a városlakókkal ellentétben a parasztok viszonylag későn jutottak öröklődő családnévhez. Az évszázadokig helyhez kötött falusiak között voltak, akik csak az 1897-es nagy népszámláláskor kaptak családnévet. A huszadik század huszas, harmincas éveiben az addig csak apai nevet és személynevet viselő emberek ezrei választottak maguknak családnévet. Ezek a választások önkényesek voltak és jól tükrözték az akkori idők hangulatát. Ekkor születtek a Pjatyiletkin /'ötéves tervi'/, Pervomajszkij /'május elseji'/, Kraszno-flotszkij /'vörös flottai'/, Orgyenonoszcev /'kitüntetést viselő'/ családnévek.

Az orosz névanyag összetételének vizsgálata is érdekes eredményeket mutat. A szerzők véleménye szerint a jelenlegi névállománynak mintegy fele személynévből képzett alak. A körülbelül 900 férfinevet és 300 női nevet tartalmazó pravoszláv kalendárium anyagából a hagyományos patronimikus képzőkkel /-ov, -ev, -in/ alkotott nevek sokszor megőrizték a keresztnév különféle változatait. Így a Koszma kanonikus formájából képzett Koszmin mellett megtaláljuk a népies alakból származó Kuzmint, a rövidült, illetőleg becézett változathoz képzett Kuzint és Kuzmenyát is.

Az orosz családnevek gyakorisági megoszlását a könyv B. O. Unbegaun felmérése alapján táblázatban szemlélteti. Bár az adatok meglehetősen régiek, egy 1910-es pétervári felméréséből származnak, a személynévi eredetű családnevek aránya aligha változott lényegesen az elmúlt évtizedek alatt. A személynévi eredetű családnevek között a leggyakoribbak az Ivanov, Vasziljev, Petrov. A közsói eredetűek között a Szmirnov, Szokolov és Popov vezet. Érdekes a képzők megoszlása is. A nagyon gyakori -ov, -ev és -in képzős nevek mögött a száz leggyakoribb családnév listáján a 86. helyre szorul vissza a ritkább képzőt tartalmazó Pokrovszkij.

A szerzők különös figyelmet fordítanak vizsgálatukban a ritkán előforduló, képzőtlen családnevekre. Az általuk gyűjtött hatezer adatból a közsói eredetűeket a szemantikai mezőkhöz tartozás alapján csoportosítják. Megállapítják, hogy ezek közül a leggyakoribbak a foglalkozásra, rangra, általában az egyénnek a társadalomban elfoglalt helyére utaló nevek. Ilyenek a Vityaz /'vitéz'/, Kazak /'kozák'/, Koldun /'varázsló'/.

Ezt követik gyakoriságban az ember külső, belső tulajdonságaira utaló elnevezések, a munkaeszközök nevei, növény- és állatnevek. Nagyon ritkák a betegségre utalók, pl. Gripp /'influenza'/, Kasel /'köhögés'/, a közlekedési eszközök és zeneszerszámok elnevezése, pl. Kareta /'hintó'/, Poezd /'vonat'/, Baraban /'dob'/.

Érdekes megfigyeléseket olvashatunk az orosz családnevek hangsúlyviszonyait tárgyaló fejezetben. Megtudhatjuk például, hogy a leggyakoribb orosz családnevek egyike, az Ivanov hangsúlyváltozása milyen szociolingvisztikailag jól elemezhető jelenséghez vezetett. A múlt századi ejtés szerint a hangsúly a második szótagon volt. Ez az ejtés megőrződött pl. Csehov darabjának címében. A huszadik században elterjedt a harmadik szótag hangsúlyozása. A két forma között társadalmilag is jól értékelhető használati különbség fejlődött ki. A könyv V. Szajanovot idézi: "De hisz nálunk az Ivanovok és a Bikovok külön nevek. Vegyük csak a hadsereget: aki katona, feltétlenül Ivanóv [A hangsúly helyét ékezetrel jelölöm. H. Á.], aki pedig tiszt, legyen akár tizedrangú is, mégis Ivánov. A Bikovval ugyanez a helyzet. A sorkatona Bikóv, az ezredes vagy főhadnagy pedig föltétlenül Bíkov."

Szuperanszkaja és Szuszlova könyvét a benne közölt nagy tényanyag, a módszertani igényesség és változatosság, a bibliográfiai hivatkozások gazdagsága hasznos és érdekes olvasmánnyá teszik nemcsak a névtan művelői, hanem a nyelvtudomány más területeinek kutatói számára is.

HUSZÁR ÁGNES

L'UDOVIT NOVÁK, K najstarsim dejinám slovenského jazyka
Bratislava 1980., 352 lap

1. Ismeretes, hogy a jövevényszavak támpontokat nyújthatnak az átadó és átvevő nyelv számára egyaránt. A magyar nyelv hangtörténetének, elsősorban a magánhangzók történetének kidolgozásában fontos szerep jutott a jövevényszavak /közöttük a szláv elemek/ nyújtotta tanulságoknak. A magyar nyelv szláv eredetű, orrhangúakat tükröztető szavai /abroncs, galamb, péntek, rend, menta stb./ kapcsán a szlavisztika atyja,

Šafarik, a neves cseh történészhez Palackýhoz címzett levelében ezt írhatta: a szlávtság legrégebb nyelve nem az írott emlékekben, hanem a magyar nyelvbe átvett szavakban őrződött meg. Figyelemre méltó: a levél megírásakor az orrhangúak létének, funkcionálásának Vosztokov általi felfedezése még szenzáció volt! /vö. Rot A. A., Vengerszko-vosztocsnoszlavjanszkije jazykovyje kontakty Bp. 1973., 249, Király P., Znacsenyije vengerszkoj leksziki dlja etimologicseszkich iszzsledovanyij v oblasztyi szlavjanszkich jazykov St. Sl. 10. 21--31./.

2. A hangtörténet vizsgálati módszerei fejlődésének eredményeként ma a jövevényszavak csak kivételes esetben nyújthatnak újat. Nováknak ez a műve, amely a szlovák nyelvjárások fonológiai rendszerének fejlődésére támaszkodva tesz kísérletet a szlovák nyelv egyfajta genézisének és történetének megrajzolására, bőven merít a magyar nyelv szláv jövevényszavainak gazdag példatárából. Természetesen a szerző elsősorban a magyar közszavak vallomására épít. Itt különösen kiemelendő, hogy a magyar-szlovák nyelvjárások konvergens hangfejlődésére vonatkozó eredményei úttörő jellegűek. /Konvergentný vývin západoslovenský a staromad'arský pri kvantitatívnej konsonantickej korelácií, 96--98 [A nyugatszlovák és ómagyar kvantitatív mássalhangzókorreláció konvergens fejlődése $dl > l$; $dn > nn$ típus]. Konvergentný vývin mad'arčiny a strednej slovenčiny, 187--8 [A magyar és a középszlovák nyelv/járás/ konvergens fejlődése /a redukált hangok eltűnése]. Konvergentný vývin mad'arčiny a strednej slovenčiny, 218--9 [ua. $d'i$, $t'i$, ni , $l'i$ típus]/. Substitúciencia slovenske $c, z /č, ž /$ v mad'arčine, 251 [A szlovák $c, z /č, ž /$ hangok helyettesítése a magyarban]. Slov. Moravce, Prievidza - mad'. Marót, Privigye a podobné prípady 251--8 [A szlovák Moravce, Prievidza - magyar Marót, Privigye és más megfelelések].

3. Abból az elvi, módszertani megfontolásból kiindulva, hogy a helynevek a hangfejlődés szempontjából lényegében ugyanúgy viselkednek, mint a köznevek, a szerző a szlovák

helyneveket többször szembesíti magyar megfelelőikkel, több esetben von le következtetéseket a magyar nevek hangalakjából, illetőleg alátámasztja azokkal véleményét.

A középszlovák dl > l jelenség elterjedtségét, eredetét és kronológiáját vizsgálva mai és okleveles magyar adatokat is vallatóra fog. Etimológiailag a selo, illetőleg preselit' szavakkal összefüggő Szelény, Pereszlény, Erdőszelestyén, Szolcsányka, stb. magyar helynevekkel is azt a véleményét támasztja alá, amely szerint a középszlovák nyelvjárás *dl > l változása az *ört, olt > rat, lat reflexióhoz hasonlóan nem délszlavizmus. Itt több névtani jellegű megjegyzést is tesz, így többek között felteszi, hogy az óközépszlovák nyelvjárás a selo aőeéatívat 'falu' jelentésben is ismerte. Erről árulkodik, írja, a Trnovo < Trnovo Selo helynévtípus is, s ezzel összefüggésben az a tény, hogy az -ovo típusú helynevek elterjedtségének izoglosszája egybeesik a rat, lat < *ört, olt típus elterjedtségével /114--5/.

Fonetikai, fonológiai kutatásai eredményeire építve a magyar Liptó / < szl. L'übotou/ és Lipcse / < szl. L'upča; Németlipcse, Partizánska L'upča/ helyneveket ü-s formákból származtatja, felhasználva a Turóc, Zólyom, Árva és szlovák megfelelőik nyújtotta hangtani, alaktani tanulságokat. Érdekesek a szerzőnek a Szepes és Liptó etimológiájának, jelentésének összefüggéséről vallott elképzelései is. Novák hipotézise szerint a Tátra vidékét eredetileg L'übotou-val és változataival jelölték a liptói és szepességi részen egyaránt. A L'übotou tükörfordításaként keletkezett az ómagyar Szipis. Az utóbbiból eredő szlovák Spis idővel a szepességi részre lokalizálódott, a L'übotou és magyar megfelelője pedig a Tátra liptói részére.

Az ószlovák nyelvjárások o, z /č, ž/ hangjai fonetikai minőségének, fonológiai helyének meghatározásába magyar közszavak mellett a Marót, Lót, Bánóc helynévtípusokat, valamint a Pirivigye, Ledény, Rozvány, Palugya stb. helyneveket is bevonja /256--8/.

UDVARI ISTVÁN

Voproszű geografii /Szbornyik 110/. Toponyimika na szluzsbe geografii. Otvetsztvennűj redaktor: E. M. POSZPELOV. Moszkva, 1979. 208 lap

A szovjet névtudomány jellemzője a társtudományokkal való élő és kölcsönös kapcsolat. A toponímiának a földrajztudomány-nyal való szoros kapcsolatát bizonyítja A toponímia a földrajz szolgálatában c. tanulmánygyűjtemény, amely a Voproszű Geografii 110. köteteként jelent meg E. M. POSZPELOV szerkesztésében és előszavával.

Az Előszóból /9--11/ megtudhatjuk, hogy a toponímiai adatokat főleg a történeti geográfiai kutatásokban hasznosították eddig a kutatók. Jelen tanulmánygyűjtemény A történeti földrajz toponímiája címmel 1977. februárjában megtartott névtani tanácskozás anyagát tartalmazza. A toponímiának a geográfiában való alkalmazhatósága alapján a cikkek négy tematikai csoportot alkotnak.

1. Toponímia és természetföldrajz /11--38/. A fejezetbe tartozó cikkek azt vizsgálják, hogy a toponímia milyen adalékokkal szolgálhat az egykori tájak rekonstrukciójához.

A. A. SZEJBUTISZ az -av képzős /Setava, Karnave, Szamavasz/ baltikumi helynevek vizsgálatát paleográfiai elemzéssel kiegészítve végezte el, s megállapította, hogy az ilyen típusú helynevek objektumai a jégkori víztároló medencék öbleihez kapcsolódnak /18--25/.

Toponímiai adatok felhasználásával Azerbajdzsán 6 északnyugati körzetében 11 hektáron rekonstruáltak erdőséget /25--8/ /R. M. Juzbasev--E. B. Nurijev/.

G. I. HORNAULI /28--31/ Kelet-Grúzia toponímiai elemeivel, SZ. B. HOLEV /31--8/ a Nyeman folyó felső folyásának helyneveivel bizonyítja erdők meglétét a XVII. sz. előtt.

2. Toponímia és gazdaságföldrajz /38--71/ kapcsolatának mibenlétét /a lakosság foglalkozására, jellemző gazdasági tevékenységére utalás/ SZ. SZ. TRUBE írása válaszolja /38--50/.

A cikkek tanúsága szerint a kutatók nagy figyelmet fordítottak az egykori közlekedés útneveinek vizsgálatára. A Volók /hajóvontató út/, Zavolocsje, Perevoloka típusú toponímiai nevek alapján a Dnyeper és a Balti medence folyói között kialakult régi hajóvontató utakat térképezi fel V. A. ZUCSKEVICS /56--63/.

A. P. AFANASZJEV a vízi és hajóvontató utak nevében levő "vontatással" kapcsolatos lexika elterjedését vizsgáló tanulmányának finnugor vonatkozása van. A mai nevekben ugyanis megmaradt a 'vontató út' jelentésű finnugor elem: och/t/-, ok/t/-, uch/t/-, uk/t/ -- /Uchta, Uchtoma, Ochta -- a Volga felső és középső folyása; Ukva, Oktüm -- Komi ASZSZR/. Ebből a szerző azt a következtetést vonja le, hogy a vízi és hajóvontató utak még a szlávok megjelenése előtt kiépültek /56--63/.

3. Toponímia és településföldrajz /71--143/. A településföldrajz tanulmányozása során a történelem, etnográfia mellett a toponímiai adatok is jól hasznosíthatók, valamely nép hajdani letelepedési helyének meghatározására; az egyes népek etnikai hovatartozásának megállapítására; a vándorlások feltárására stb. -- írja R. A. AGAJEVA a fejezet bevezető írásában /71--7/. O. A. KUPCSINSZKIJ az ősszláv eredetű -icsi képzős földrajzi neveket vizsgálva arra a megállapításra jut, hogy ezek jelentős része ukrán területre esik; számuk a XVI. századig növekedik, utána pedig fokozatosan csökken /89--103/.

Az ukrán -ivci, -inci képzős /bolgár, szerbhorvát, szlovén: -ovci, -inci; szlovák: -ovce, -ince/ földrajzi nevek areáljának meghatározása D. G. BUCSKO véleménye szerint fontos adalékokat szolgálhat a szláv törzsek IX. sz. előtti szétköltözésének magyarázatához. Archeológiai, történelmi, nyelvészeti és toponímiai adatok alapján ugyanis feltehető, hogy az ugorok

Közép-Európába való érkezéséig /IX. sz./ itt egységes, osztatlan szláv lakosság élt. Ezzel egyidejűleg az -ovci, -inci képzős földrajzi nevek egész areálja, amely aztán szétesett északkeleti /Ukrajna, Szlovákia/ és dél-nyugati /Bulgária és Jugoszlávia/ részre /103--12/.

M. V. GORBANYEVSZKIJ a lakosság lokális /országhatáron belüli/ emigrációjának nyomait látja a nov-, sztar- szótő, a novoje, sztaroje kiegészítő jelzők, valamint Viszelki, Novoszelki stb. nevek meglétében /112--29/.

4. Toponímia és történeti kartográfia /143--83/. Kartográfiai toponímia a történeti kartográfiában c. írásában a történelmi térképekkel szemben követelmények és ezek teljesítésének kérdéskörével foglalkozik E. M. POSZPELOV /143--50/. Véleménye szerint e kérdéskör elméletileg még nem elég kidolgozott, s ennek eredménye a nem egységes térképírói gyakorlat is.

A régi térképek több szempontból való hasznosíthatóságát /toponímiai kutatások forrásmunkái, történelmi térképek, atlaszok korhűségének biztosítása/ bizonyítja A. V. POSZTNYIKOV /150--7/. I. G. DOBRODOMOV--V. A. KUCSKIN /157--63/.

A történeti kartográfia számára igen értékes az az 1788--89-ből származó földrajzi szótár, amelyet G. P. BONDARUK mutat be a kötetet záró cikkben /178--83/.

A toponímiai kutatások sokféleségét is illusztráló cikkek után néhány mondatos rezüméjük olvasható orosz és angol nyelven /187--208/.

CSIGE KATALIN

